

Виталь Моргунок, Людмила Пшенична, Володимир Шевченко
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ

ТЕРМІНИ ТА ВИОЗНАКИ ДІЙОВИХ (ПРОЦЕСОВИХ) УТЯМКІВ

© Моргунок В., Пшенична Л., Шевченко В., 2010

Подано повний виклад термінів та виознак загальних утямків, пов'язаних з будь-якими діями (процесами), що їх доводиться описувати в наукових текстах.

Ключові слова: українська мова, наукова мова, процесові поняття, дія, подія, наслідок події

The paper presents the full exposition of terms and definitions of common concepts connected with any processes supposed to be described in scientific papers.

Key words: Ukrainian language, scientific language, processual concepts, process, event, event effect.

Питання про те, як правильно вживати українські слова, що походять від дієслова, українські науковці почали активно вивчати на початку ХХ століття, коли виникла потреба укладати українські термінологічні й загальнономвні словники. Проте об'єктивне опрацювання цієї проблеми перервано на початку 30-х років суб'єктивним втручанням радянської влади в теорію й практику української мови.

Ця проблема знову стала на часі із здобуттям Україною державної незалежності. Починаючи з перших наукових конференцій, що їх зорганізувала Львівська політехніка, з'явилося багато публікацій на цю тему. Через що і виник термін *процесові поняття* [1]. В період з 1992 по 2000 рік вироблено концепцію українськомовного позначання *процесових понять* і її устандартовано в [2; 3]. В основу концепції покладено такі засадничі речі як: *процес, дія, подія, наслідок* тощо, проте, їхніх дефініцій у стандартах немає. Тому, як показала практика застосовування цих стандартів, ці засадничі речі кожен розуміє по-своєму. У зв'язку з цим виникла потреба виозначити (здефініціювати) згадані втямки. Перші спроби зроблено в [4; 5].

Мета цієї статті — оприлюднити українське (що спирається на українськомовне мислення) бачення системи дійових утямків, їхніх термінів та виознак разом з умотивованими, а не скопійованими з російських, назвами відповідної системи українськомовних засобів, якими передають ці утямки в ужиткових текстах. Така система термінів конче потрібна для предметної наукової дискусії щодо фундаментальних складників вжиткової інформації і засобів передавання її українською мовою.

Виозначувані (дефініційовані) терміни у реченнях, в яких через тире подано відповідні їм виознаки (дефініції) утямків, виокремлено грубим курсивом. В інших реченнях терміни, що означають утямки, виозначені (здефініційовані) у цій публікації, виокремлено підкресленням. Терміни-синоніми подано грубим курсивом поряд з виозначуваними термінами в дужках.

Загальні утямки

Утямок [6] — одиниця думки — вислід забстрагування властивостей, спільних для певної сукупності речей [7].

Звичний термін *поняття* вживати не рекомендовано, бо відповідно до стандартів [2; 3] цей іменник, утворений від подієслова *поня́ти*, мусить означати подію — факт *поняття* (захоплення,

поглинення) чогось чимсь. А тут йдеться про наслідок (вислід) події *зрозуміти* чи *втямити* — *зрозумок* чи *втямок*. Якщо *зрозумок* — явний новотвір, то *втямок* — зафіксовано у словнику [6].

Річ — будь-який матеріальний чи нематеріальний предмет.

Термін — слово чи словосполука, що слугує мовною позначкою утямку.

Виознака [8] (*дефініція*) — короткий виклад ознак утямку, сутєвих для певної сфери діяльності, які дають змогу відрізнити його з-поміж інших утямків у межах відповідної системи утямків [7].

Для позначання цього втямку іменники *визначення* чи *означення* вживати не рекомендовано, бо відповідно до стандартів [2; 3] ці слова, утворені від подієслів *визначити* та *означити*, мусять передавати події. А *виознака* належить до класу наслідків події.

Ужитковий текст — текст, основним засобом передавання інформації в якому слугують позначки утямків.

Основна призначеність ужиткових текстів — точно й однозначно передавати інформацію. До ужиткових належать наукові, технічні, ділові та ін. тексти. До них не належать ті, основним засобом передавання інформації в яких слугують описи художніх образів.

Дійові утямки

Ці утямки є фундаментальні для будь-якого викладу думки, оскільки в природі не буває речей, які б не брали участі в якомусь процесі, а в будь-якому тексті обмаль речень, де б не йшлося про якусь дію чи подію.

Дійовий утямок (процесовий утямок) — утямок, стосовний дії (процесу).

До дійових належать такі класи утямків: дія (процес), подія, наслідок події, учасники дії, стан учасників дії й дійові властивості учасників дії.

Дія (процес) — змінювання стану учасника дії.

Дія — те, що відбувалося, відбувається чи відбуватиметься. Тому про дію можна говорити в минулому, теперішньому чи майбутньому часі. В геометричному розумінні дія — переміщення точки, яка відповідає станові учасника дії, у просторі характеристик учасника дії. Завжди наявна характеристика учасника дії — час. Таке переміщення завжди має свою траєкторію — лінію в зазначеному просторі.

Намагання знайти термінам *дія* й *процес* різні значіння вважаємо безпідставними. Запозичене слово *процес* здебільшого вживають там, де явищу, яке українською мовою цілком можна було називати *дією*, треба надати солідності чи науковатости. Із цією метою запозичено дуже багато чужомовних слів за наявності українських відповідників.

Стан учасника дії — сукупність наявних у певний момент часу значін характеристик учасника дії.

Характеристика учасника дії — характеристика, що виозначає особу або річ як учасника дії.

Учасник дії — особа або річ, здатна чи призначена змінювати або змінюватися.

Подія — факт проходження певного етапу (моменту) в перебігу дії.

Подія — те, що відбулося (сталось) чи відбудеться (станеться). Тому про подію можна говорити лише в минулому або майбутньому часі. В геометричному розумінні подія — факт проходження певної точки на траєкторії перебігу дії в просторі характеристик учасника дії. Найчастіше йдеться про кінцеву точку, але це може бути будь-яка точка на траєкторії перебігу дії, зокрема й початкова. Подія не може мати тривалости, позаяк подію на осі часу відображає точка. Кожній події відповідає певний стан учасника дії. З чого випливає, що подія — це факт перебуття учасника дії в певному стані. І таких станів у перебігу будь-якої дії може бути безліч.

Дієознака учасника дії — ознака перебування в дії учасника дії.

Напр.: *що нагріває, нагріваючи, що його нагрівають, нагріваний*

Подієознака учасника дії — ознака перебуття події учасником дії.

Напр.: *що нагрів, нагрівши, що його нагріто, нагрітий*

Дієхарактеристика учасника дії — характеристика перебування в дії учасника дії.

Напр.: *нагріваність, змінюваність, розтягуваність*

Подієхарактеристика учасника дії — характеристика перебуття події учасником дії

Напр.: *нагрітість, зміненість, розтягненість*

Наслідок події — Річ, стан або зміна стану учасника дії, отримані чи набуті на момент події.

Напр. річ: *виріб, малюнок*; стан: *устаткованість, збалансованість*; зміна стану: *нагрів, розтяг*. Варто зауважити, що наслідку (*виробу, малюнка, устаткованості, збалансованості, нагріву, розтягу*) не буває без події (*вироблення, намалювання, устаткування, збалансування, нагріття, розтягнення*), а події — без дії (*виробляння, малювання, устатковування, збалансовування, нагрівання, розтягування*).

Перехідна дія (діяння) — дія, у якій є активний учасник дії й пасивний учасник дії

Напр.: *змінювати, нагрівати, обробляти, різати, палити*.

Перехідна подія (подіяння) — подія в перебігу перехідної дії.

Напр.: *змінити, нагріти, обробити, зрізати, спалити*.

Активний учасник дії (суб'єкт дії) — учасник дії, що може змінювати стан іншого учасника тої самої дії.

Напр.: *змінювач, нагрівач, обробник, різак, палій*.

Активним учасником може бути як особа, так й інструментарій. Напр.: *людина ріже хліб і ніж ріже хліб*.

Пасивний учасник дії (об'єкт дії) — учасник дії, стан якого може змінювати інший учасник тої самої дії.

Напр.: *змінюваний, нагріваний, оброблюваний, різаний, паленик*.

Неперехідна дія — дія, в якій пасивного учасника дії неможливо виокремити або його немає.

До неперехідної дії належать:

а) взаємодія (учасник дії водночас активний і пасивний, бо кожен учасник діє на іншого): *перетинатися, радитися, зустрічатися*;

б) дія на себе (учасник дії водночас активний і пасивний, бо діє на себе): *одягатися (одягати себе), згинатися (згинати себе), вмиватися (вмивати себе)*;

в) дія без пасивного учасника дії (учасник дії змінює свій стан сам): *летіти, падати, горіти*.

Учасник неперехідної дії (виконавець неперехідної дії) — виозначки не потребує.

Відповідно до сутності неперехідної дії, її учасника можна розглядати як активного (а, б, в), так і пасивного (а, б) учасника дії.

Неперехідна подія — подія в перебігу неперехідної дії.

Напр.: а) *перетнутися, порадитися, зустрітися*;

б) *одягнутися (одягнути себе), зігнутися (зігнути себе), вмитися (вмити себе)*;

в) *прилетіти, упасти, згоріти*.

Дійова властивість (учасника дії) — здатність чи призначеність особи або речі бути учасником дії.

Напр.: *відбивальність, горючість, займистість, розтяжність, обробність*.

Мовні засоби позначання дійових утямків

У цій публікації як назви мовних засобів, призначених передавати дійові утямки, застосовано терміни, відмінні від уживаних у мовознавчій літературі (див. порівнювальну таблицю 1). Невмотивованість традиційних термінів спробовано обґрунтувати в [9]. Відмінні від традиційних терміни довелося запропонувати із двох причин: 1) поглиблене вивчення сутності дійових утямків, певною мірою зумовлених засобами, що їх виробила українська мова; 2) поглиблене вивчення українськомовних засобів, що означають дійові втямки, та класифікації їхніх назв, яке показало, що

подекуди й досі українські мовознавці вживають термінологію російського зразка, не зважаючи на відмінності структури мов.

Дієслово — слово, призначене передавати дію.

Неозначена форма дієслова відповідає на питання: *що робити?* Напр.: *записувати, міти, падати, танути*. Не рекомендовано вживати термін *дієслово недоконаного виду*, бо таке дієслово означає дію як доконану, так і недоконану.

Подієслово — слово, призначене передавати подію.

Неозначена форма подієслова відповідає на питання: *що зробити?* Напр.: *записати, вімити, упасти, розтанути*. Не рекомендовано вживати термін *дієслово доконаного виду*, бо таке слово означає не дію, а подію.

Дієйменник — форма дієслова, утворена за допомогою суфіксів *-ння (-ття)*, призначена передавати дію.

Дієйменник відповідає на питання *що?* Напр.: *записування, миття, падання, танення*.

Подієйменник — форма подієслова, утворена за допомогою суфіксів *-ння (-ття)*, призначена передавати подію.

Подієйменник відповідає на питання *що?* Напр.: *записання, вимиття, упадження, розтанення*.

Дієприкметник — форма дієслова, призначена передавати дієознаку учасника дії.

Дієприкметник відповідає на питання *який?* Напр.: *записуваний, митий, прілий, талий*.
Не рекомендовані терміни: *дієприкметник недоконаного виду, дієприкметник теперішнього часу*.
Дієприкметник як форма дієслова передає дієознаку в минулому, теперішньому й майбутньому часі.

Перехідний дієприкметник — Дієприкметник, утворений за допомогою суфіксів *-ний (-тий)*, призначений передавати дієознаку пасивного учасника перехідної дії.

Перехідний дієприкметник відповідає на питання *який?* Напр.: *записуваний, митий*.
Не рекомендовані терміни: *пасивний дієприкметник недоконаного виду, пасивний дієприкметник теперішнього часу*.

Неперехідний дієприкметник — дієприкметник, утворений за допомогою суфікса *-лий*, призначений передавати дієознаку учасника неперехідної дії.

Неперехідний дієприкметник відповідає на питання *який?* Напр.: *прілий, талий*.
Не рекомендовані терміни: *активний дієприкметник недоконаного виду, активний дієприкметник теперішнього часу*.

Подієприкметник — форма подієслова, призначена передавати подієознаку учасника дії.

Подієприкметник відповідає на питання *який?* Напр.: *записаний, вимитий, зіпрілий, розталий*.
Не рекомендовані терміни: *дієприкметник доконаного виду, дієприкметник минулого часу*.
Подієприкметник як форма подієслова передає подієознаку в минулому й майбутньому часі.

Перехідний подієприкметник — подієприкметник, утворений за допомогою суфіксів *-ний (-тий)*, призначений передавати подієознаку пасивного учасника перехідної дії.

Перехідний подієприкметник відповідає на питання *який?* Напр.: *записаний, вимитий*.
Не рекомендовані терміни: *пасивний дієприкметник доконаного виду; пасивний дієприкметник минулого часу*

Неперехідний подієприкметник — подієприкметник, утворений за допомогою суфікса *-лий*, призначений передавати подієознаку учасника неперехідної дії.

Неперехідний подієприкметник відповідає на питання *який?* Напр.: *зіпрілий, розталий*.
Не рекомендовані терміни: *активний дієприкметник доконаного виду; активний дієприкметник минулого часу*

Дієобставинник — форма дієслова, утворена за допомогою суфікса *-чи*, призначена передавати:

— дієознаку активного учасника перехідної дії або учасника неперехідної дії, що перебувають у другорядній дії, яка відбувається одночасно з основною, а виконавець основної та другорядної дії той самий та

— обставину основної дії.

Дієобставинник відповідає на питання *що роблячи?* Напр.: *запісуючи, міючи, падаючи, танучи*. Умотивований термін *обставинник* запропоновано в [10]. Нерекомендовані терміни: *дієприслівник недоконаного виду; дієприслівник теперішнього часу*.

Подієобставинник — форма подієслова, утворена за допомогою суфікса *-ши*, призначена передавати:

— подієознаку активного учасника перехідної дії або учасника неперехідної дії, зумовлену другорядною подією, що відбулася чи відбудеться перед основною дією чи подією та

— обставину основної дії чи події.

Подієобставинник відповідає на питання *що зробивши?* Напр.: *записавши, вимивши, упавши, розтанувши*. Нерекомендовані терміни: *дієприслівник доконаного виду; дієприслівник минулого часу*.

Таблиця 1.

Порівнювальна таблиця рекомендованих і нерекомендованих термінів, що означають мовні засоби передавання дійових утямків

Традиційний (нерекомендований) термін	Рекомендований термін	Приклади слів	
		перех. дія	неперех. дія
дієслово недоконаного виду	дієслово	<i>підписувати</i>	<i>розтавати</i>
дієслово доконаного виду	подієслово	<i>підписати</i>	<i>розтанути</i>
віддієслівний іменник, що означає дію	дійменник	<i>підписування</i>	<i>розтавання</i>
віддієслівний іменник, що означає дію	подієйменник	<i>підписання</i>	<i>розтанення</i>
дієприкметник недоконаного виду	дієприкметник	<i>підписуваний</i>	<i>талий</i>
дієприкметник теперішнього часу			
пасивний дієприкметник недоконаного виду	перехідний дієприкметник	<i>підписуваний</i>	—
пасивний дієприкметник теперішнього часу			
активний дієприкметник недоконаного виду	неперехідний дієприкметник	—	<i>талий</i>
активний дієприкметник теперішнього часу			
дієприкметник доконаного виду	подієприкметник	<i>підписаний</i>	<i>розталий</i>
дієприкметник минулого часу			
пасивний дієприкметник доконаного виду	перехідний подієприкметник	<i>підписаний</i>	—
пасивний дієприкметник минулого часу			
активний дієприкметник доконаного виду	неперехідний подієприкметник	—	<i>розталий</i>
активний дієприкметник минулого часу			
дієприслівник недоконаного виду	дієобставинник	<i>підписуючи</i>	<i>розтаючи</i>
дієприслівник теперішнього часу			
дієприслівник доконаного виду	подієобставинник	<i>підписавши</i>	<i>розтавши</i>
дієприслівник минулого часу			

Приклади познач дійових утямків, стосовних перехідної дії *утомлювати* та неперехідної дії *утомлюватися* подано відповідно в табл. 2 і табл. 3. Стосовно табл. 3 варто нагадати, що в неперехідній дії *утомлюватися* в ролі суб'єкта й об'єкта виступає той самий учасник дії.

У цій публікації спробовано виозначити, упорядкувати та зуніфікувати терміни, пов'язані з дійовими утямками. Таке впорядкування потрібне, щоб полегшити застосування потенційних можливостей української мови в ужиткових текстах.

1. Моргунок В. Система українських термінотворчих засобів для позначення процесових понять / В. Моргунок // 3-я Міжнар. наук. конф. «Проблеми української науково-технічної термінології»: тези доповідей. — Л.: Держ. у-т «Львівська політехніка», 1994. — С. 85. 2. ДСТУ 3966-2000 Засади і правила розроблення стандартів на терміни та визначення понять. — К.: Держстандарт України, 2000. — (Національний стандарт України). 3. ДСТУ 1.5:2003. Національна стандартизація. Правила побудови, викладання, оформлювання та вимоги до змісту нормативних документів. — К.: Держстандарт України, 2003. — (Національний стандарт України). 4. Таланчук П. М. Норми української науково-технічної мови: Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи. К.—Л. / [Таланчук П. М. та ін.] — Ун-т «Україна» — 2006. — 664 с. 5. Ст. ДА 10.003-2009 Стандартування культури спілкування (культура аудиторного мовлення). Ч. 1. Українське слововживання. Освітня програма. — К.: НАКККіМ, 2009. 6. Російсько-український словник (А–П) [Електронний ресурс] / [ред. В. М. Ганцов, Г. К. Голоскевич, М. М. Грінченкова; гол. ред. акад. А. Е. Кримський]. — К.: Червоний шлях, 1924. — Режим доступу: <http://r2u.org.ua>. 7. Термінологія. Визначення основних понять: ДСТУ 3325-96 — К.: Держстандарт України. — (Національний стандарт України). 8. Пишенична Л. Визначення чи означення (який має бути український відповідник термінові дефініція) / Л. Пишенична, В. Моргунок // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — 2000. — № 402. — С. 45—46. 9. Моргунок В. Творення, вживання та йменування слів, яким властива категорія виду // Вісник Нац. ун-ту «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології». — 2008. — № 620. — С. 20—25. 10. Вихованець І. Студії про частини мови: термінологічний аспект / І. Вихованець // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. VI. — К.: КНЕУ, 2005. — С. 3–7.

УДК 811.161.2'37: 656: 001.4

Неля Нікуліна

Харківський національний автомобільно-дорожній університет

ДИСКУСІЇ ЩОДО ТЕРМІНА «НОМЕН» В УКРАЇНСЬКОМУ ТА ЗАРУБІЖНОМУ МОВОЗНАВСТВІ

© Нікуліна Н., 2010

У статті йдеться про *номен* як другий за значущістю різновид спеціальної лексичної одиниці термінологічної системи, зокрема про проблему виокремлення *номенів* із загального масиву термінологічної лексики й параметри їх класифікації, що в українському й зарубіжному мовознавстві досі не вирішена однозначним порядком.

Ключові слова: *номен, номенклатура, термін, термінологія, терміносистема.*

The article deals with a *nomen* as the second by meaning variety of the special lexical unit of the terminology system, namely with the problem of outlining *nomens* from the general bulk of terminology lexis and parameters of their classification, which until now have not received an unequivocal interpretation either in Ukrainian or international linguistics.

Keywords: *nomen, nomenclature, term, terminology, terminology system.*

Чимало українських і зарубіжних мовознавців, які займаються питаннями теоретичного термінознавства, неодноразово торкалися розмежування понять *термін* і *не термін* (*загальноживане слово*), при цьому вагомим розбіжностей або ж беззаперечно дискусійних матеріалів у цих наукових розвідках не споглядалося, а сам принцип розмежування закладено в основу вимог до терміна [1]:

– **однозначна відповідність терміна поняттю.** Тобто в межах однієї терміносистеми термін повинен позначати тільки одне поняття. Порушення цього пункту призводить до омонімії терміна, що не сприяє однозначному розумінню номінованого поняття;